

Szendrei Janka

Egy rezponzórium hagyományának elágazásai*

A *Verbum caro factum est* responsorium prolixum¹ János evangéliuma prológusának részletét szólaltatja meg, s mint a megtestesülés misztériumának legerősebb kifejezése, a karácsonyi liturgia elmaradhatatlan része. Azt váránk, hogy a főünnep matutínumában szerkezetileg is kiemelt, állandó helye van. Ez igaz a hagyomány nagy részét tekintve: a székesegyházi úzások többsége, sőt összefüggő tömbje szilárdan meghatározza a tétel liturgikus helyzetét: a harmadik nokturnus harmadik rezponzóriuma; tehát a karácsonyi matutínus végén, annak csúcspontján áll.² A találó elhelyezés hatása megmutatkozik jelentős monasztikus forrásokban is, amikor a tételt a harmadik nokturnus harmadik vagy negyedik helyén szerepeltetik.

Szendrei Janka zenetörténész, a Schola Hungarica társ-karnagya, a MTA Zenetudományi Intézetének régizene-történelmi osztályának vezetője, a LFZE Egyházzene Tanszékének egyetemi tanára.

A *Verbum caro*-t ily módon kiemelő, egységesen eljáró liturgikus rendszerek mellett léteznek azonban olyan kisebb hagyománykörök, melyekben a rezponzórium liturgikus helyzete ingatag.³ Ezekben a tétel különböző helyekre kerülhet a matutínuson belül, olykor átmegy az első vesperásba, vagy el sem hangzik az ünnepen, hanem az oktáva valamelyik napjára, illetve kiskarácsonyra tolódik. Előfordul az is, hogy a „tartalékos” tételek listájára kerül.⁴ A kuriális szokásrend a harmadik nokturnus második helyét szánja neki; igaz, hogy ez a kuriális rendszer szerint egyben az utolsó a rezponzóriumok sorozatában, mégsem kiemelkedő: a nyolcadik rezponzórium után még olvasmány következik, majd a Te Deum foglalja el a óra zárását jelentő magaslati pontot.

Vázlatos áttekintés után az első liturgikus csoportba sorolhatók a Rajnától keletre, az Alpoktól északra elhelyezkedő vidékek intézményei, de fontos északfrancia és angol, valamint aquileiai központok is; a másodikba egyes itáliai és francia egyházak.⁵ A területi tagolódás természetesen a világi rítusban mutatkozik meg világosan.

* Készült az OTKA T 046343 támogatásával

¹ CAO (=R.-J. Hesbert: *Corpus antiphonalium officii*. Vol. I–VI, Roma 1963–1979) Nr. 7840. Vö. Albi, Bibliothèque Municipale Rochegude Ms 44, John A. Emerson, ed. Lila Collamore. Ottawa 2002. Nr. 210.

² A *Verbum caro* rezponzórium végét szinte kötelezően trópus ékesíti. Középkorvégi rubrikák szerint előadását emellett mindenféle módon, pl. orgonakíséret alkalmazásával is ajánlatos volt ünnepélyesebbé tenni. Egy viszonylag részletes leírás olvasható például a salzburgi katedrális XII. századi *Liber Ordinarius*-ában (Salzburg, Studien- und Universitätsbibliothek ms. II. 6, fol. 33.). A trópusnak itt melizmatikum változatát írják elő, a melizmat neumának nevezik.

³ Lásd pl. I-Far: 3No1; I-Lc 601: 2No4; I-PCsa 65: 3No1; F-TOm 149: 3No1.

⁴ Főleg korai forrásokban olvasható a rezponzórium pontos liturgikus helymegjelölés nélkül, tételista foglaltan (vö. F-Al 44), de lásd még E-Tc 44.1; E-Tc 44.2.

⁵ Lásd a tanulmány végéhez csatolt dokumentációt.

A liturgikus szerep alapvetően kétféle megközelítésével párhuzamba állítható a források szövegváltozatainak megoszlása. A *Verbum caro*-nak ugyanis két határozottan különböző szövegvariánsa maradt fenn, amint ez a *Corpus Antiphonarium Officii* szövegkritikai jegyzeteiből is kitűnik. A kezdés és a befejezés a kettőben azonos, a középső rész azonban vagy „*cuius gloriam vidimus, quasi Unigeniti a Patre*”, vagy „*et vidimus gloriam eius, gloriam, quasi Unigeniti a Patre*” (a következőkben CUIUS, ill. VIDIMUS). A két változat között a CAO forrásai közel egyenlő arányban oszlanak meg. A középkorban a CUIUS-változat az általános; egységesen ezt éneklék a liturgikus elrendezés első csoportjához tartozók, de elszórva számos további intézmény is. A VIDIMUS egyes közép-italiai, francia és dél-francia kéziratokban, továbbá az e térségek hagyományát mintául vevő szerzetesrendek forrásaiban fordul elő. Más szóval: a liturgikus helymegjelölést megszilárdító s a rezponzóriumot a matutínium végére illesztő hagyományok kizárólag a CUIUS-t használták, míg a változatosabb liturgikus elhelyezést használó körökben a VIDIMUS változat is előfordulhatott.

Mi lehet e szövegváltozatok eredete? A VIDIMUS változat pontosan egyezik a Vulgata szavaival. A CUIUS változat a biblikus szöveghagyományban ismeretlen, a Vetus Latina forrásaiban sem található.⁶ Valószínű, hogy ez utóbbi eredete nem a bibliafordításokhoz, hanem a liturgikus használathoz, kifejezetten a rezponzórium történetéhez kapcsolható. Ennek ellenére mind a CAO, mind a CANTUS-index⁷ az első, *cuius gloriam*-os megoldást kezeli alapszöveggént,⁸ sőt a CANTUS egyáltalán nem rögzíti a Vulgata-változatot, és fel sem tünteti, hogy melyik forrás melyik szöveget adja.⁹

Van-e valamiféle megoszlás a dallamváltozatok terén is? A CANTUS indexében megjelölt tónusok alapján eléggé egyneműnek vélhetnénk az anyagot. A nyolcadik tónus uralkodik, a CANTUS ezenkívül mindössze egy hatodik¹⁰ s néhány első tónusú dallamot jegyez.¹¹ Ám a forrásokig eljutva kiderül, hogy a liturgikus- és szöveghagyomány tagolódásán kívül jelentős a dallamváltozatok hagyományok szerinti megoszlása is. Eddig öt dallamot tudtam azonosítani.

⁶ *Vetus Latina Database. Bible Versions of the Latin Fathers*. Turnhout 2002. Köszönöm Földváry Miklós István szíves segítségét az irodalom elérésében és földolgozásában.

⁷ *Cantus index = A Database for Latin Ecclesiastical Chant. Indices of Chants in Selected Manuscripts and Early Printed Sources of the Liturgical Office*. Project Founder: Ruth Steiner, Catholic University of America. Project Director: Terence Bailey, University of Western Ontario. On-line: <http://publish.uwo.ca/~cantus/>

⁸ A CAO a Vulgata-szöveget teszi jegyzetbe.

⁹ Félrevezető a „Full Text” ablakban a „non-Vulgata versio” közlés, hiszen egy adott forrásban olykor esetleg éppen más, pl. a Vulgata szerinti olvasat szerepel.

¹⁰ Ha az irodalomban [A Monastic Breviary of Austrian Provenance — Linz, Bundesstaatliche Studienbibliothek 290 (183). A *CANTUS Index*, ed. Martin Czernin. Ottawa 1995. 7.] 6. tónusúnak ítélt *Verbum caro*-t magában a megadott forrásban, ill. a facsimilén keressük meg (fol. 123^v), kiderül, nem 6. tónusú, hanem a német területen általánosan elterjedt 8. tónusú változatról van szó (szöveg-változat: *cuius gloriam*, a darab végén melizmatikus trópus). Vagyis a kiadásban a „modus”-nál olvasható hatos szám sajtóhiba lehet, amely sajnálatosan átszámazott a CANTUS indexébe is.

¹¹ F-Pn lat. 1090 fol. 17, 3No2, 1. tónus; F-Pn lat. 12044 fol. 9^v, 3No3, 1. tónus.

1. A CUIUS-szövegcsoporthoz szinte kizárólag a nyolcadik tónusú rezponzóriumok egyik alaptípusa társul, teljesen rögzült alakban, de a típus főalakjához mérten több egyéni vonással.¹² Az összes többi dallam a VIDIMUS szöveghez társul. Ezek:

2. egy szigorúan szabályos, nyolcadik tónusú típusdallam;
3. egy első tónusú, a mintát pontosan követő típusdallam;
4. egy jellegzetes, a második tónushoz sorolható D-dallam, végül
5. egy flamboyant stílusú, hetedik tónusú, egyéni alkotás. Ez annyiban kivétel, hogy mindkét szövegváltozatot felveheti.

Kissé részletezve a helyzetfelmérést:

1. Az első, sok tétellel adatolt dallamcsoport mögött a pontatlanul „keletinek”, helyesebben talán „frank”-nak nevezhető forráskör áll. E körben találkozunk a rezponzorium liturgikus helyzete, a Vulgatától eltérő szövegváltozata és dallama.¹³ Az anyag egynemű, és mennyiségileg a teljes fennmaradt anyag legnagyobb hányadát teszi ki. (1. *kottapélda*)

2. A második, szintén nyolcadik tónusú dallamcsoport egy viszonylag szűk, közép-itáliai hagyományban gyökerezik. Mind székesegyházi, mind monasztikus környezetből vannak rá korai példák, majd átkerülve a kuriális szerkönyvekbe és a ferencesekhez, a *Verbum caro*-nak e változata fokozatosan egyre szélesebb körben elterjedt és sokáig használatban maradt, annyira, hogy még a *Liber Usualis*-ban is ezt nyomtatták ki.¹⁴ A szöveg mindig a Vulgatáé, a liturgikus elhelyezkedés viszont változékony. Csak a középkor vége felé kezdett meghatározóvá válni a tétel nyolcadik karácsonyi rezponzóriumnak való alkalmazása (kuriális gyakorlat, a ferencesek szerkönyvei), előzőleg ez a megoldás mindössze az egyik lehetőség volt a többi között.¹⁵ (2. *kottapélda*)

3. A harmadik dallamcsoportot egy első tónusú típusdallam lejegyzései alkotják. Az első tónusú *Verbum caro* zeneileg közeli rokona a forrásokban hozzá közel jegyzett *Descendit de caelis* rezponzóriumnak;¹⁶ szinte kontrafaktumnak tűnik. Szövege mindig a Vulgata-változat, liturgikus helyzete viszont változékony. Francia és aquitán, székesegyházi vagy monasztikus kéziratok őrzik viszonylag nagy számban, de rajtuk kívül ismeri a páviai Szt. Maiolus-székesegyház gyakorlata is, ami mögött valószínűleg szintén francia kapcsolat áll. Végül hozzájárulhatott tartós és viszonylag széles körű életben tartásához az aquitán alapokra épülő karthauzi gyakorlat: az első tónusú *Verbum caro*-t a középkor

¹² A típusdallam közvetlen zenei rokonságával együtt tanulmányozható: Szendrei Janka: *A Verbum caro rezponzóriumtípus*. Budapest 2003. Nr. 43.

¹³ Lásd a táblázatban azokat a forrásokat, melyekben a rezponzorium liturgikus helye 3/3, ill. 3/4; szövege C; dallama 8* jelzésű.

¹⁴ *Liber Usualis Missae et Officii*. Parisiis, Tornaci, Romae 1954. 390.

¹⁵ A táblázatból ide tartoznak azok a források, melyek szövege V jelet, tónusa 8+ jelet kap.

¹⁶ CAO IV, Nr. 6411.

utolsó századaira karthauziak telepítették meg szélesebb körben, Európa különböző tájain létesülő kolostoraikban.¹⁷ (3. kottapélda)

4. A negyedik dallam a két órómai antifonále sajátja.¹⁸ Második tónusúnak nevezhető, s az órómai környezetben sokszor alkalmazott zenei mintát követ. Mindkét órómai feljegyzés a rezponzórium VIDIMUS (Vulgata) szövegét szólaltatja meg, de liturgiailag nem teljesen azonos helyen. (4. kottapélda)

5. Az ötödik (az előzőeknél sokkal modernebb hangzású), hetedik tónusú dallamot egyelőre csak két, az első ezredforduló utáni szerzetesrend gyakorlataból sikerült dokumentálni.¹⁹ A díszes, melizmatikus, nagy ambitusú és nagy hangközlépéseket is kedvelő *Verbum caro* dallamot a VIDIMUS, vagyis a Vulgata szerinti szöveggel párosítja a ciszterci,²⁰ a CUIUS, vagyis a nem Vulgata szerinti változattal a domonkos antifonále.²¹ Mindkét hagyományban a matutinum utolsó rezponzóriumaként alkalmazták a tételt (OP: 3No3, OCist: 3No4), általa nyilvánvalóan a liturgikus csúcspontot akarták zeneileg kiemelni. (5. kottapélda)

A *Verbum caro* rezponzórium hagyományozására vonatkozó megfigyeléseinket tovább finomíthatjuk a verzusok számbavételével. (6. példa, táblázat)

Az órómai feljegyzések a *Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bonae voluntatis* verset adják meg, típusdallamon, hangjelzéssel. A CANTUS-index szerint ez egyedülálló döntés, máshonnan nem ismert a *Gloria in excelsis* verzus összekapcsolása a *Verbum caro*-val. A repetenda az *Et vidimus gloriam*.

Az első tónusú dallamok verzusa többségben az *In principio erat Verbum*, a tónusnak megfelelő egyszerű, tipikus dallamformulára alkalmazva. Ezt a verzusválasztást erősíti meg a karthauzi gyakorlat is. Létezett azonban e hagyománykörön belül más szokás is: a marseille-i katedrális kódexe (F-Pn lat. 1090) például az általa is jegyzett első tónusú *Verbum caro*-hoz az *Omnia per ipsum facta sunt* verset illeszti. A repetenda itt az első tónusú körben az *Et vidimus*, ebben kivétel a fécamp-i antifonále (F-Bn Rouen A 190), melyben repetendapontként a *Plenum gratia*, majd a tétel eleje (*Verbum*) szerepel.

A harmadik Vulgata-szövegre épülő *Verbum caro*-csoportban, a nyolcadik tónusúban, szintén alkalmazták az *Omnia per ipsum facta sunt* verset a tónus típusdallamán (pl. E-Tc 44.2, I-PCsa 65). E versválasztás mellett döntött a kuriális úzus és a ferences gyakorlat is, így ez rögzült és általánosan ismert lett. Ám az a régi közép-itáliai, helyi hagyomány, mely a kuriális szokásrendnek is alapja lehetett, még nem a pontos helymegadást, hanem inkább a változatosságot kedvelte a verzusok tekintetében. Ugyanahhoz a Vulgata szövegét

¹⁷ A táblázatból ide tartoznak azok a források, melyeknek szövege V jelet, tónusa 1. számot, verzusedallama + jelet kap.

¹⁸ I-Rvat SP B 79 és GB-Lbl Add. 29988.

¹⁹ Nem lehetetlen, hogy ez a dallam is világi forrásból ered.

²⁰ Lásd például a táblázatban az A-Wn 1799** jelzetű forrást.

²¹ Például GB-Lbl Add. 23935.

követő főrészhez itt csatlakozhatott az *In principio erat Verbum* vers is, és pedig az ismert, díszes, komponált dallamon (I-Far, I-Lc 601, I-Rvat lat. 7017- Stroncone?). A repetenda ebben a csoportban az *Et vidimus*. A komponált *In principio* rendszeresen együtt járt —lényegében ugyanarra a dallamra— egy *Gloria Patri* verzussal (az utóbbi vagy *Et vidimus*, vagy *Plenum gratia* repetendával).

A komponált nyolcadik tónusú verzusdallam tehát előfordult már a Vulgata-szövegre épülő tipikus responzórium mellett a XI–XII. században. Ugyanez az *In principio* — *Gloria Patri* verspár azonban egészen más környezetben is megjelenhetett. Illeszteni lehetett az új stílusú, egyedileg komponált *Verbum caro*-hoz is, ahhoz a hetedik tónusú dallamhoz, melyet a ciszterciek és domonkosok használtak, az egyik a Vulgata, a másik a responzórium egyedi szövegére. A komponált verzusok hangneme valóban közelebb áll a hetedik, mint a nyolcadik tónushoz, ezért jól simult az új környezetbe, ahol a sajátos összefüggésben zeneileg szinte szerénynek hatott. A repetenda mindkét rendnél a *Plenum gratiae* volt, mind az *In principio*-hoz, mind a *Gloria Patri*-hoz csatlakoztatva.²²

Végül a responzórium nem Vulgata szerinti (CUIUS) szövegvariánst választó, s egy másik nyolcadik tónusú típusdallamot használó csoportjának verzusait vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg: leggyakrabban itt is a komponált, díszes *In principio* vers mellett döntenek. Ez gyakran egyedüli versként szerepel, repetendája a *Cuius gloriam* vagy a *Plenum gratia*. Annak függvényében azonban, hogy a responzórium doxológiát igénylő liturgikus helyen (nokturnus végén, ill. vesperásban) hangzik-e fel vagy sem, kerülhet az *In principio* mellé *Gloria Patri* vers is, az *In principio*-nak megfelelő, díszes dallamon. A két verzus együtt egy ünnepélyes verspárt alkot. Érthető módon, hiszen abban a hagyománycsoportban járunk, melyben a *Verbum caro*-t általában a matutínium legkiemelkedőbb pontjára jelölték ki (3No3). Mégis szükség lehetett e körben sok helyen az ünnepélyes mellett egy „feriálisabb” verzusválasztásra is (például a nyolcadban). Ezt az igényt a *Puer natus est nobis et Filius datus est nobis* verzussal elégítették ki, mely a tónus típusdallamán szólalt meg. Az *In principio* és a *Puer natus* néha kifejezetten „vagy-vagy” utasítással, de mindenképpen együtt, közös forrásban leírva, tág értelemben véve ugyanabba a szertartásba illetve szerepeltek.²³ Nincs adatunk viszont arra, hogy a *Puer natus* verzus előfordulhatna más hagyománykörben is, mint a *cuius gloriam* szöveg-gel jelzett csoportban.

A magyarországi világi rítusú kéziratokban a CUIUS szövegváltozat olvasható. A verzus az *In principio* és a hozzá tartozó *Gloria Patri*, de behatárolt,

²² Lásd a táblázatban azokat a forrásokat, melyekben a „modus” 7-es számot, az „In” verzus dallama pedig * jelet kap.

²³ A kétféle verzust lásd például CH-SGs 390–391-ben: *Antiphonaire de Hartker*. (Paléographie Musicale deuxième série I) Nouvelle édition par Dom Jacques Froger. Berne 1970. 44., 48. (itt a záró trópus melizmás változata is megvan).

alárendelt szerepben ott lehet mellettük a *Puer natus* is.²⁴ A komponált verspárt végigolvasva feltűnik, milyen hosszú a doxológia: *Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto / sicut erat in principio / et nunc et semper / et in saecula saeculorum amen*. Itt a teljes szöveg végig önálló dallamot kap az *In principio*-ban is alkalmazott motívumokból. Ha viszont az átnézett nagy nemzetközi forrásanyagra gondolunk, ez igen szokatlan eljárásnak minősül: a doxológia rendszerint a *sicut erat in principio* szavaknál véget ér (így van akkor is, ha az új típusú ciszterci dallamhoz kapcsolódik).²⁵ A hosszú szövegű, vagyis *et in saecula saeculorum amen*-re végződő díszes *Gloria Patri*-ra eddig csak néhány prágai, a Szt. Györgykolostorból származó példát találtam a magyar adatok mellett.²⁶ Magyarázatot erre a forráshelyzetre csak további elemzések után remélhetünk.

A föltárt anyag alapján a *Verbum caro* hagyományának rétegei talán világosabban kirajzolódnak. Kevésbé világos azonban e hagyományok egymáshoz való viszonya és időrendje — a *Verbum caro* történetét megrajzolni csak feltételezésszerűen lehet. A források kora alapján csak a késői ciszterci, illetve domonkos változat megítélése egyértelmű.

A munka kezdetén magam is a CAO és a CANTUS hatása alatt álltam. A két alapmunka kimondatlanul azt sugallta, hogy e hagyomány eredete a normatívnak kezelt, nem Vulgata szerinti szöveg, a liturgiailag szilárd, zeneileg a nyolcadik tónusú mintát egyedi módon alkalmazó változat. Ez lenne az alapforma, hiszen egész Európában ismert, s adatainak száma sokszorosa a többi változatcsoport adatainak. Ha pedig így van, a Vulgata-szövegre épülő hagyományok helyi kísérletek, a normatív forma utólagos elváltoztatásai, javítgatásai, részben pedig késői divatok képviselői.

Miért lenne azonban olyan magától értődő ez a kiindulópont? Nem minden Vulgatán kívüli bibliai szöveg származik feltétlenül a régibb latin (Vetus Latina) fordításokból, sőt, mint láttuk, a CUIUS változat szinte biztos, hogy nem ezekből való. Nem vethető fel, hogy éppen ellenkezője igaz, s a *cuius gloriam* szöveg lenne utólagos szerkesztés eredménye?

A népzenei szájhagyományból vett tapasztalatok alapján egyáltalán nem biztos, hogy az egységes, kevésbé variálódó, sok adattal képviselt dallamcsoportok alkotják egy kultúra régi rétegeit. Annál több példa utal arra, hogy a legrégibb stílusokat csak egy-egy „maradék” adat képviseli, s az adatok közti összefüggés alig állítható helyre.

²⁴ Lásd például CZ-Ps DE.I.7 (Breviarium notatum Strigoniense s. XIII/ex), fol. 20; A-Gu 211 (Codex Albensis), fol. 17^{r-v}. A Codex Albensisben a *Puer natus* vers, majd az *In principio* — *Gloria Patri* verspár és a *Plenum* repetenda után a forrás még egy díszes dallamú rövid doxológiát közöl.

²⁵ A *Gloria Patri* verzus különböző hosszúságú lehet, I-Rv C.5.-ben például az „et nunc et semper”-nél végződik.

²⁶ Például CZ-Puk XIV B 13, fol. [26^v].

Ha a *Verbum caro*-hagyomány rétegeit úgy rakjuk sorrendbe, hogy a Vulgata-szövegeket vesszük kiindulópontnak, a kialakuló kép az előbbinél hitelesebbnek tűnik. Eszerint a mediterrán vidékek egyházaiban élő régi, helyi hagyományok állnának az időrendben elől, az *et vidimus*-t tartalmazó példák sokszínűsége mögött. Ezek típusdallamokkal élnek — melyek viszont kultúrkörökként különbözők is lehetnek, tónusukat vagy például verzusaikat is cserélhetik. Irányított, egységes terjesztés helyett itt a véletlenszerű gyakorlat és alakulás az irányadó. A VIDIMUS példái között időrendet nem kell fölállítani. A francia első tónusú és az itáliai nyolcadik tónusú adatok inkább a térségek közti ízléskülönbségre utalnak, mintsem időrendre. A második tónusú órómai adatok viszont —ha zenei alkatukból indulunk ki— késői lejegyzésük ellenére sem lehetnek újkoriak.

A Vulgata szövegével élő részhagyományok tehát karoling reform előttiak lehetnek. A reform azonban alakítóan nyúlt ehhez az örökséghez. Nem szerzőként —így nem e munka datálása jelenti a kezdetet— hanem átdolgozóként. Valószínű, hogy a CUIUS szöveget a repetenda szervezesebb csatlakoztatása érdekében fogalmazták a liturgia anyagán dolgozó illetékesek. Az átdolgozás a nyolcadik tónusú mintadallamot is érintette. Lendületesebb, nagyobb ívekben haladó lett, nagyobb részambitusokban kezdett gondolkodni. Az új változatot azután a „reformkor” ismert lendületével terjesztették tovább. Normatív alakká vált és el is terjedt — jellemzően az észak-francia, angol, német és közép-európai, kevésbé az észak-itáliai vidékeken. A CUIUS változat tehát a karoling kor szerkesztménye lenne, és nemcsak liturgiájának, hanem tanításának is anyaga. A XII. századig zeneileg korszerűnek tekintették — akkor azonban már a kolostorokban is az övénél újabb stílust igényeltek.

Felvetődik a kérdés, mi adhatott indítást a nyolcadik tónusú responzóriumdallamnak a típushoz mért viszonylag jelentős zenei átdolgozásához. Maga a *cuius gloriam* szövegváltoztatás nem tűnik ehhez elegendő oknak.

A magyarázat az lehet, hogy a *Verbum caro* állandó trópusa, vagyis a végre talán már az átdolgozással —második keletkezéssel— egy időben illesztett *Quem aethera et terra*, illetve ennek melizmás változata gyakorolt zenei hatást magára a fődallamra. A trópus dallama ugyanis a 8. tónus főhangjait is finoman átrendezi, mikor a záróhangtól lefelé indulva néhány lépéssel g-ről alsó c-re jut majd vissza, s így érdekes völgydallamot rajzol ki. Ugyanebben az irányban változik a fődallam, a responzórium is: alsó ívet képezve a *cuius gloriam vidimus* — *quasi Unigeniti a Patre* szavaknál (ami rendellenes a típushoz képest), majd ismételten hangsúlyozva ezt a menetet a *plenum gratia* — *et veritatis* kettős sorban. A trópus felhangzásakor valójában már harmadszor járja be a dallam a tónus alsó rétegeit, s lendül onnan rövid úton vissza. Mind maga a dallammenet, mind annak ismételtetése az ősi karácsonyi népénekek hangvételét juttatja eszünkbe.

Befejezésül tanulmányozzuk a *Verbum caro* trópusal ékesített formáját a klosterneuburgi rítus egyik lejegyzése alapján! (*Facsimile*: A-KN 1013: Fol. 31^{r-v})

runt xpm dominum quia hodie pro salute mundi
 de uirgine nati dignatus est. Beata & uenerabilis uirgo.
 Verbum caro factum est & habitabit in nobis
 cuius gloriam uidimus quasi unigeniti a patre
 plenum gratia & ueritate.
 In principio erat uerbum & uerbum
 erat apud deum & deus erat uerbum. Nemo
 uisus est nobis filius dei. Nemo
 uisus est nobis filius dei.

Quem cetera & terra & mare non preualent to
 rum cape. & sine prolepe infans implet
 celos regens ubera sugens. & factor matris
 factus hodie est de matre. & creans diem hodie
 creatur in die. & Habetur mundo orientis propheta
 quem uocauit emmanuel nobiscum deus.
 Quem uidistis pastores dicite annunciate laudes.

Ver - bum ca - ro fa - ctum est et ha - bi - ta - bit

in no - bis, [*] cu - ius glo - ri - am

vi - di - mus qua - si u - ni - ge - ni - ti a

Pa - tre * ple - num gra - ti - a et ve -

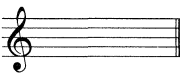
ri - ta - te.

V. In prin - ci - pi - o e - rat Ver - bum, et Ver - bum e - rat

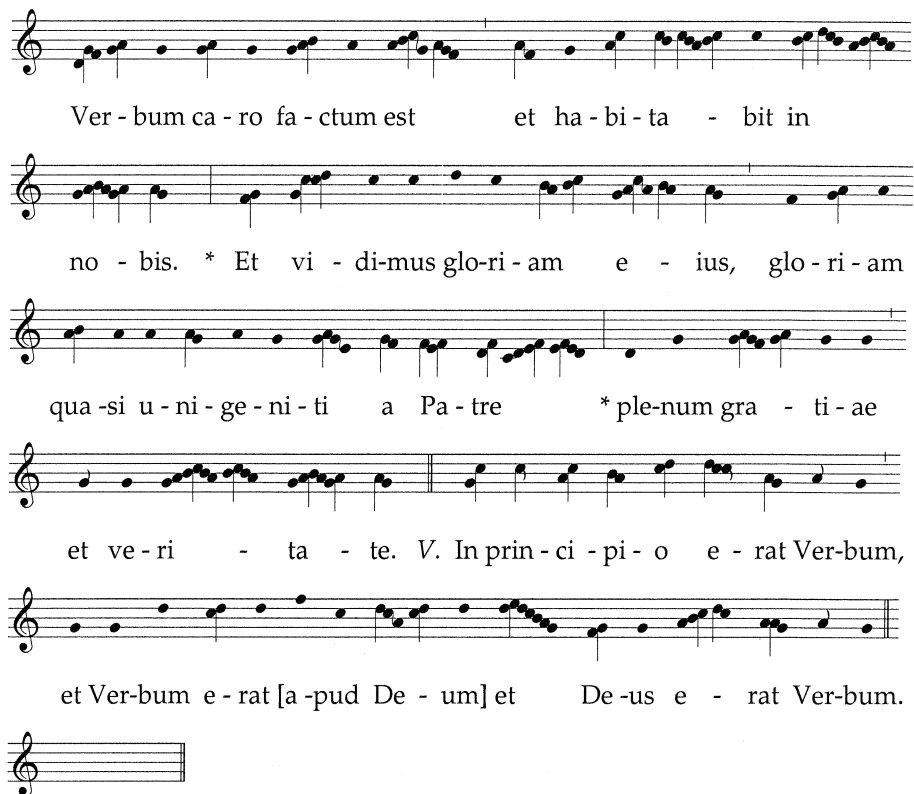

a - pud De - um, et De - us e - rat Ver - bum.

* Plenum.

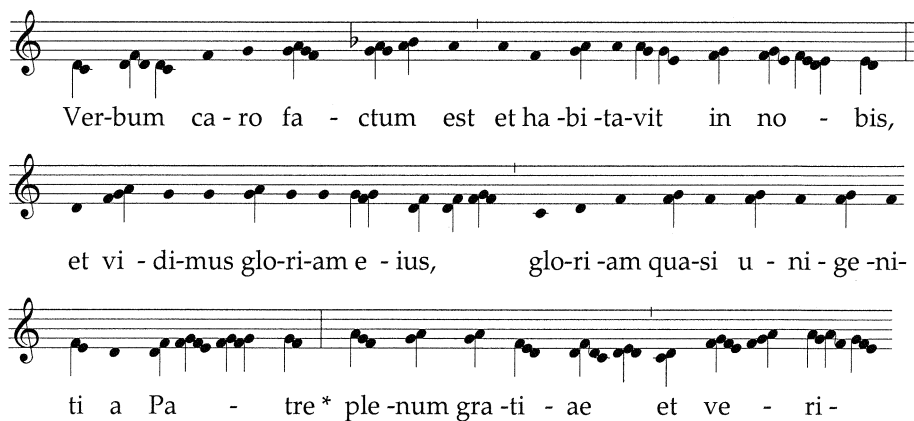
1. kottapélda. A-KN 1010: Fol. 23^v

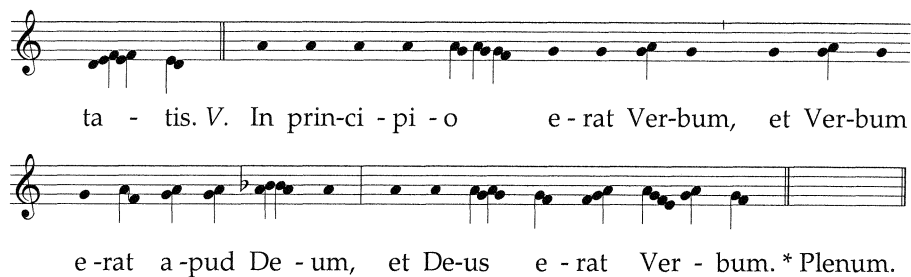
Ver - bum ca - ro fa - ctum est et ha - bi - ta - bit in
 no - bis. * Et vi - di - mus glo - ri - am e - ius, glo - ri - am
 qua - si u - ni - ge - ni - ti a Pa - tre * ple - num gra - ti - ae
 et ve - ri - ta - te. V. In prin - ci - pi - o e - rat Ver - bum,
 et Ver - bum e - rat [a - pud De - um] et De - us e - rat Ver - bum.

* Et vidimus.

2. kottapélda. I-Far: Fol. 22.

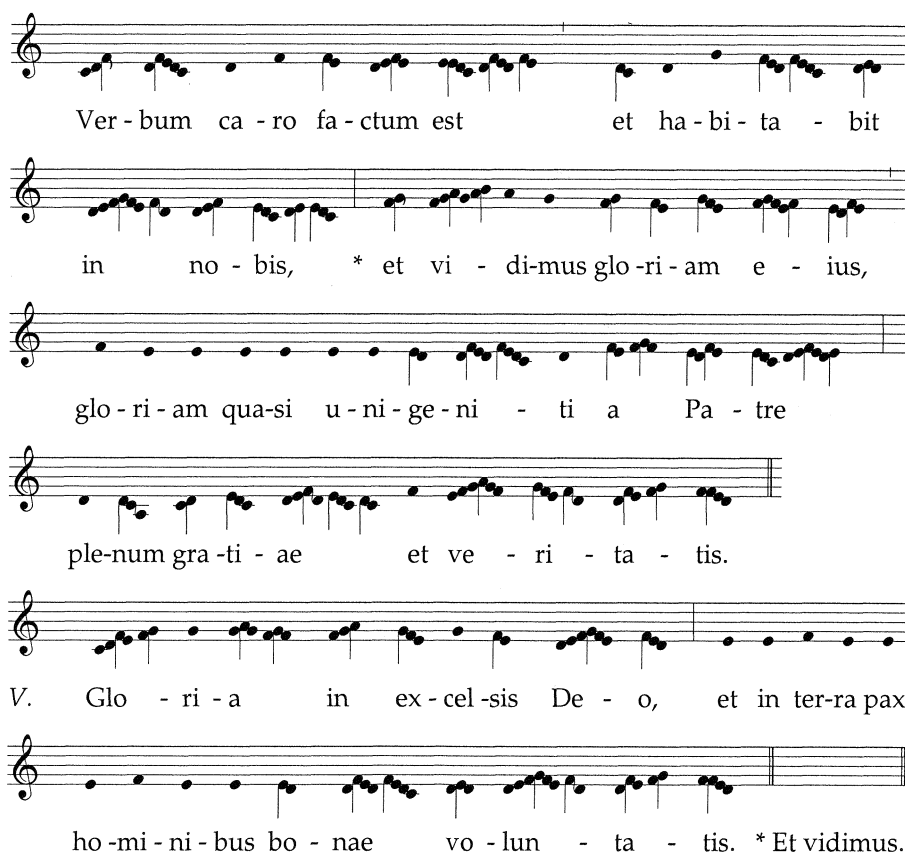

Ver - bum ca - ro fa - ctum est et ha - bi - ta - vit in no - bis,
 et vi - di - mus glo - ri - am e - ius, glo - ri - am qua - si u - ni - ge - ni -
 ti a Pa - tre * ple - num gra - ti - ae et ve - ri -

ta - tis. V. In prin-ci - pi - o e - rat Ver-bum, et Ver-bum
e - rat a - pud De - um, et De-us e - rat Ver - bum. * Plenum.

3. kottapélda. F-BN Rouen Ms. A. 190: Fol. 52^v

Ver - bum ca - ro fa - ctum est et ha - bi - ta - bit
in no - bis, * et vi - di-mus glo - ri - am e - ius,
glo - ri - am qua-si u - ni - ge - ni - ti a Pa - tre
ple-num gra - ti - ae et ve - ri - ta - tis.
V. Glo - ri - a in ex - cel - sis De - o, et in ter-ra pax
ho-mi - ni - bus bo - nae vo - lun - ta - tis. * Et vidimus.

4. kottapélda. GB-Lbl 29988: Fol. 25^v

Ver - bum ca - ro fa - ctum est et ha - bi -
 ta - vit in no - bis, et vi - di - mus glo -
 ri - am e - ius, glo - ri - am qua - si
 u - ni - ge - ni - ti a Pa - tre * ple - num gra - ti - ae
 et ve - ri - ta - tis.

V. In prin - ci - pi - o e - rat Ver - bum, et Ver - bum e - rat a - pud
 De - um, et De - us e - rat Ver - bum. * Plenum.

5. kottapélda. PL-WRu I. F. 403: ohne Fol.

SZÖVEG	DALLAM	VERZUS	Típus- dallam a verzushoz	Komponált dallam a verzushoz	REPE- TENDA
VIDIMUS	órómai típusdallam 2. modus	Gloria in excelsis Deo	+		Et vidimus
VIDIMUS	típusdallam 1. modus	In principio erat Verbum	+		Et vidimus
		Omnia per ipsum facta	+		
VIDIMUS	típusdallam 8. modus	Omnia per ipsum facta	+		Et vidimus
		In principio erat Verbum		*	
VIDIMUS vagy CUIUS	Komponált dallam 7. modus	In principio erat Verbum		*	Plenum gratiae
CUIUS	Típusdallam egyedi vonásokkal 8. modus	In principio erat Verbum Puer natus	+	*	Cuius gloriam és Plenum gratiae

Dokumentáció

1. oszlop: a forrás könyvtári jelzete
2. oszlop (M/S): szerzetesi/világi rítusú
3. oszlop (R): táj vagy szerzetesrend:
 N-I / Z-I / S-I = Észak-, Közép-, ill. Dél-Itália
 N-F / D-F = Észak- és Közép-, ill. Dél-Franciaország
 GB = Anglia
 NL / B = Hollandia, Belgium
 D / D-A = Nyugat- és Közép-Németország / Dél-Németország és Ausztria
 PL / CZ / H = Lengyel- / Cseh- / Magyarország
 OP = domonkos rendi
 OCist = ciszterci rendi
 OFM = ferences rendi
 OCarth = karthauzi rendi
 RC = kuriális rítusú
4. oszlop (T): szövegváltozat
 V = *Et vidimus ...*
 C = *Cuius gloriam ...*

5. oszlop (V): verzus

In = *In principio ...*O = *Omnia per ipsum ...*Pu = *Puer natus est ...*

6. oszlop (M): dallam

1 / 2 / 7 = első, második ill. hetedik tónusú dallam

8+ = nyolcadik tónusú típusdallam

8* = nyolcadik tónusú típusdallam egyéni változata

7. oszlop (VM): verzusdallam

+ = tónusdallam

* = komponált dallam

Forrás	S/M	R	L	T	V	M	VM
A-Gu Hs.1.	S	D-A	3/3	C	In, Pu	8*	*+
A-Gu 211	S	H	3/3	C	In, Pu	8*	*+
A-KN 1010	S	D-A	3/3	C	In	8*	*
A-KN 1013	S	D-A	3/3	C	In, Pu	8*	*+
A-KN 1013	S	D-A	3/3	C	In	8*	*
A-KN 1015	S	D-A	3/3	C	In, Pu	8*	*+
A-VOR 287	S	D-A	3/3	C	In	8*	*
A-Wn 1789	M	OCarth	1/3	V	In	1	+
A-Wn 1799**	M	OCist	3/4	V	In	7	*
CH-SGs 390-391	M	D-A	3/4	C	In, Pu	8*	*+
CH-SGs 416	S	D	3/3	C	In, Pu	8*	*+
CZ-Pn XV A 10	S	CZ	3/3	C	In, Pu	8*	*+
CZ-Ps DE.I.7	S	H	3/3	C	Pu, In	8*	+*
CZ-Pu I.D.20	S	D-A	3/3	C	Pu, In	8*	+*
CZ-Puk XIV B 13	M	CZ	3/4	C	In, Pu	8*	+*
D-B Mus 40047	S	D	3/3	C	Pu, In	8*	+*
D-KA Aug. LX	M	D	3/4	C	In	8*	*
D-Kl Ms. Theol. 2o 124	S	D	3/3	C	In	8*	*
D-LÜh Theol.mus.lat.19	S	D	3/3	C	In	8*	*
D-Mbs 14084	M	D	3/4	C	In, Pu	8*	*+
D-Mbs clm 15504	M	D	3/4	C	In	8*	*
D-TRb 491	S	D	3/3	C	In	8*	*
E-Tc 44.2	S	S-F	*	V	O	8+	+
F- Mont Renaud	S	N-F	*	C	In	8*	*
F-AS 465	M	N-F	*	C	In	8*	*
F-Bn. Rouen A 190	M	N-F	*	V	In	1	+
F-CA 38	S	N-F	3/3	C	In	8*	*
F-Pn lat 12044	M	N-F	3/3	V	In	1	+
F-Pn lat. 1020	S	N-F	*	C	Pu	8*	+
F-Pn lat. 1090	S	S-F	3/2	V	O	1	+

F-Pn lat. 12035	S	N-F	3/3	C	In	8*	*
F-Pn lat. 1269	S	N-F	3/3	V	In	8+	*
F-Pn lat. 15181	S	N-F	3/3	C	In	8*	*
F-Pn n. a. 1236	S	N-F	*	C	In	8*	*
F-Pn n. a. lat. 1535	S	N-F	3/3	C	In	8*	*
F-Pn n.a.lat. 1411	M	OCist	3/4	V	In	7	*
GB-AB 20541 E	S	GB	3/3	C	In	8*	*
GB-Cu Mm ii.9.	S	GB	3/3	C	In	8*	*
GB-Lbl Add. 23935	S	OP	3/3	C	In	7	*
GB-Lbl Add. 29988	S	Z-I	*	V	Gl	2	+
GB-Ob Laud. Misc. 284	S	D	3/3	C	In, Pu	8*	++
GB-WO F. 160	M	GB	3/3	C	In	8*	*
H-Bn Clmae 528	S	OP	3/3	C	In	7	*
H-Bu lat.118	S	OFM	3/2	V	O	8+	+
H-Gk Ms. 2	S	D-A	3/3	C	In	8*	*
HR-Zk MR 72	S	N-I	3/3	C	In	8*	*
HR-Zk R 3005	S	OFM	3/2	V	O	8+	+
I-BV 19	S	S-I	3/3	C	In	8*	*
I-CFm Cod. 47	S	N-I	3/3	C	In	8*	*
I-Far	S	Z-I	3/1	V	In	8+	*
I-Fl Conv.Sopp. 560	M	Z-I	3/3	V	O	8+	+
I-GO Cod. A	S	N-I	3/3	C	In	8*	*
I-Lc 601	M	Z-I	2/4	V	In	8+	*
I-MZ 15/79	S	N-I	*	V	In	1	+
I-PCsa 65	S	Z-I	3/1	V	In, O	8+	++
I-Rv C.5	M	Z-I	3/4	C	In, Pu	8*	++
I-Rvat Borg.lat 405	S	Z-I	3/2	V	O	8+	+
I-Rvat lat. 4756	S	N-F	*	V	In	1	+
I-Rvat lat.7017	S	Z-I	*	V	In	8+	*?
I-Rvat SP B 79	S	Z-I	3/1	V	Gl	2	+
I-SDF Cod. 4	S	N-I	3/3	C	In	8*	*
NL-Uu 406	S	NL	3/3	C	In	8*	*
PL-CZ sine sign.	M	OCarth	1/3	V	In	1	+
PL-GD Ms. Mar. F.408	S	PL	3/3	C	In	8*	*
PL-WRu I.F.403	M	OCist	3/4	V	In	7	*
PL-WRu K 21	S	PL	3/3	C	In	8*	*
RO-BRa I.F.82	S	H	3/3	C	In	8*	*
RO-MCm 6109	S	OFM	3/2	V	O	8+	+
SQ-PRE, Štátny Vedecká Knížnica, sine sign.	S	PL	3/3	C	In	8*	*
TR-Itks Deissmann 42	S	H	3/3	C	In	8*	*
TR-Itks Deissmann 49	S	OFM	3/2	V	O	8+	+